

Erriberako Merkatua, Bilboko zelatari bere sorreratik

Irudia 1. Erriberako Merkatua XIX. Mendean. Foru Artxibo Historikoaren Funtza. AL0014-0103

Aurkibidea

1	Sarrera	3
2	Testuinguru historikoa.....	4
3	Erriberako Merkatua	12
4	Pedro Ispizua Susunaga	21
5	Irudien aurkibidea	33
6	Bibliografia	35

1 Sarrera

Lan hau informazio-iturri ezberdinen bilduma da, Bilboko hiribilduaren fundazioan Erriberako Merkatuaren sorreratik gaur egun arte kontaketa bat eraikitzea ahalbidetzen duena. Bildutako iturri guztiak dokumentu honen bibliografia-orrian daude, irakurlearen eskura.

Erriberako Merkatua Bilboko lekuri adierazgarrienetako bat da, bere funtzionalitatea jendearen eta merkatarien zerbitzura pertsonen arteko loturak nabarmentzen dituen mundu bat sortzea ahalbidetzen du. Merkatua sozializazio-sareen sorrerarako motor handia da. Teknologikoki gero eta konektatuago baina sozialki gero isolatuago gauden mundu honetan, Merkatuak garai berrietara egokituta mantentzen ditu bere sustraiak, eta erabiltzaileei aukera ematen die behar dituzten produktuak eta jakiak erosteko ez ezik, salmentara bideratutako ingurune batean gozatu eta erlazionatzeko ere, non merkatarien eta bezeroen hurbiltasuna eta arreta nagusi diren.

Erriberako Merkatua Bilboko zelatari izan da bere sorreratik, nahiz eta hasiera batean merkatu bat baino ez zen, orain eraikin handi eta moderno dagoen leku berean egiten zena, zeina oso gune garrantzitsua da hiribilduaren memoria kolektiborako. Hiribilduko biztanlek maiz joan dira lekura jakiak erosteko, esperientziak partekatzeko eta bertan biltzeko; horregatik, azpimarratzekoa da merkatuak izan duen rol dinamizatzailea, eta ez dela salerosteko-gune soil batera mugatu. Gainera, Erriberako Merkatua interesgune garrantzitsua da, urtetik urtera gero eta turista gehiago hartzen baititu, eta hiribilduaren zutabe ekonomikoa da, bai tokiko ekonomian, bai nazioarteko ekonomian.

2 Testuinguru historikoa

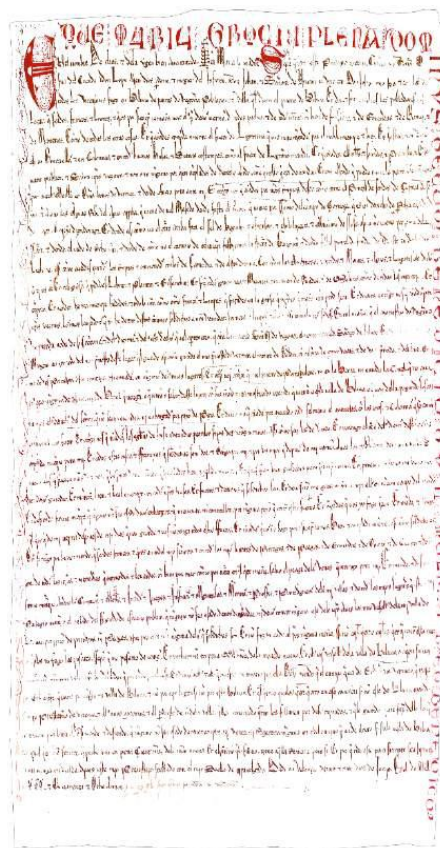
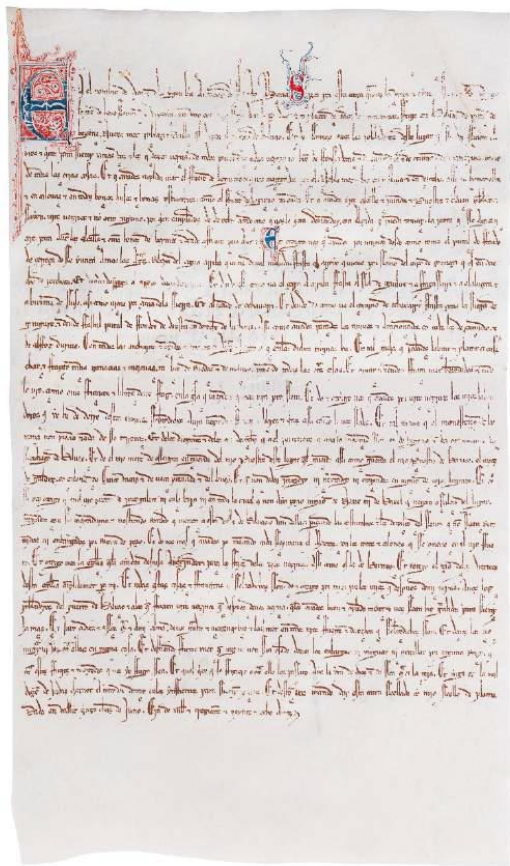
Bilbo Bizkaiko lurralde historikoaren hiriburua da eta bertan Erriberako Merkatua dago. Hiribilduko Fundazio Kartak XIV. mendekoak izan arren, IX. mendera jo behar da Hiribilduaren fundazioa ulertzeko. Garai feudal horretan, Bizkaiko lurraldea Batzar Nagusietako Gobernuaren menpe zeuden barrutietan antolatuta zegoen, Bizkaiko Jauna deiturikoak “presiditzen” zituen. Kargu honi lurralde- eta hedapen-politika eta garrantzitsu bat zor diogu, merkataritza eta industria bultzatzeko hiribilduak eratzea eta sortzea, alegia.

Irudia 2. La villa de Bilbao, Franz Hogenberg 1554. Berreskuratua: <https://bit.ly/2IDW3pm>

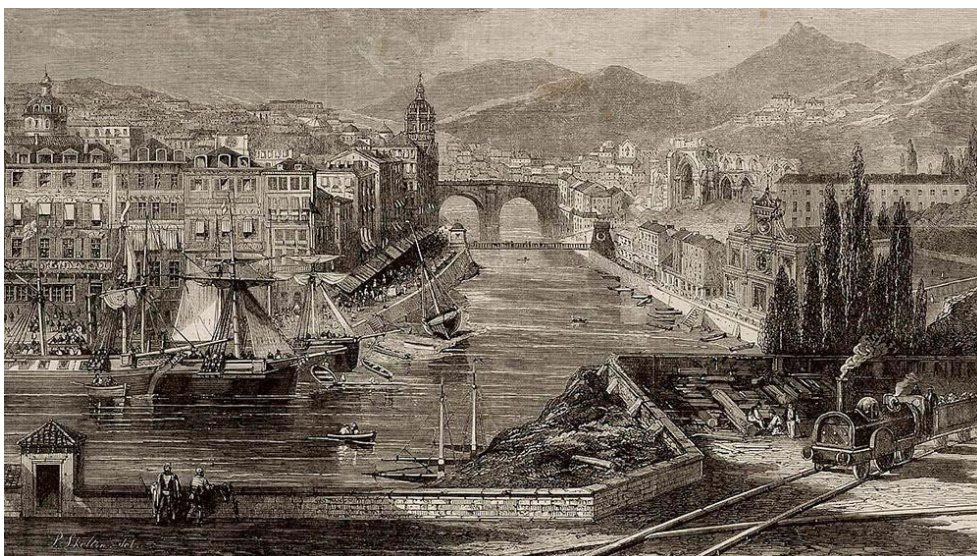
Bilboko fundazio ofiziala XIV. mendekoa da; orduan, On Diego López de Haro, Bizkaiko jaunak, fundazio-karta edo Bilboko hiri-gutuna ezarri zuen, eta hiribildu titulua eman zion. Fundazio-kartak muga geografikoak ezarri zituen, gobernuaren egitura politikoa zehaztu zuen eta hiribilduan bizi zirenentzat pribilegio batzuk ezarri zituen. Pribilegio horien artean, ondorengoak nabarmentzen dira: hiri-burgesia sortzen lagundu zuen merkataritza askea, merkataritza-nabigazioa askea itsasadarretik, itsasoko edo lurreko merkataritza-zergak kentzea, burdinaren gaineko zergak izan ezik.

Hiribilduan astean behin merkatu bat egiteko eskubidea ere eman zuen (Erriberako Merkatuaren aurrekaria) eta Gaztelako merkatariei itsasotik zetozen produktuak hiribilduan jasotzera behartu zien. Azken puntu hau benetan garrantzitsua zen, artilea garai horretako salgai preziatu eta errentagarrienetako bat baitzen, eta derrigortasun horrek diru iturri handia lortzea zekarren.

Irudia 3. On Diego López de Haro eta María Díaz de Haro andrearen hiri-gutunak. Iciar Rodriguez-ek lagatako digitalizazioa.

Garai horretan, Bilbok forma oktagonala zuen lur-eremura egokitzeke; hala ere, XV. mendean zehar alde zaharra sortu zen, hain bereizgarriak diren zazpi kaleekin.

Irudia 4. Bilbo XV. mendean. Berreskuratua: <https://bit.ly/2kr2wnp>

Bilboko jarduera ekonomiko tradizionala beti egon zen itsasoari, basoari eta burdinari lotuta. Bere kokapen estrategikoa eragin positiboa izan zuen hazkunde ekonomikoan, Donejakue bidea hiribildutik pasatzen baitzen eta ordokiko bidearekin lotura estua baitzuen. Bi bide hauek Bilbo Gaztelako portua bihurtu zuten, horrela garrantzi handiko gune logistiko bihurtuz.

Baliabide eskuragarriak zein lotura onak jarduera industrialak sortzea ahalbidetu zuten, burdinaren manufaktura sorrera ekarri zuena. Nabigazioa beste jarduera ekonomiko oso garrantzitsu bat izan zen, Bilboko barne-portuak itsasontziak erasoetatik eta klimatologia kaskarretik babesten zituen, itsas merkataritza finkatzea posible eginez, baita arrantza-portu txikiak eta ontziolak sortzea ere.

XVI. mendean zehar, Bilboko Kontsulatuak hiriko erakunde garrantzitsuena izan zen. Honek Hiribilduaren kudeaketaz arduratu zen eta Bilboko itsasadarra eta portua mantentzeko, kontserbatzeko, hobetzeko, kudeatzeko eta ustiatzeko lanak egin zituen. Gaur egun erakunde hau existitzen ez den arren, berarekin gaur egun arte mantendu izan den garapen ekonomiko eta urbanistikoa hasi zen.

Mende honetan zehar hiriaren forma aldatzen hasi zen, harresietatik kanpo lehen eraikinak egiten hasi baitziren. Hala ere, XVIII. mendean hiribilduaren forma izugarri aldatzen hasi zen, garai horretan finkatu baitziren hiriaren lehen zabalgunea eta trazadura erradiala.

XIX. mendean, Bilboko eraldaketa bizkortu zen, ilustrazioa burgesiaren gogoetan ezartzen hasi zen eta hau bizikaiko biztanle gehienek zuten ikuspuntu tradizional eta katolikoarekin talka egin zuen, hiru borroka handi sortuz: Gudu Karlistak (1833-1876).

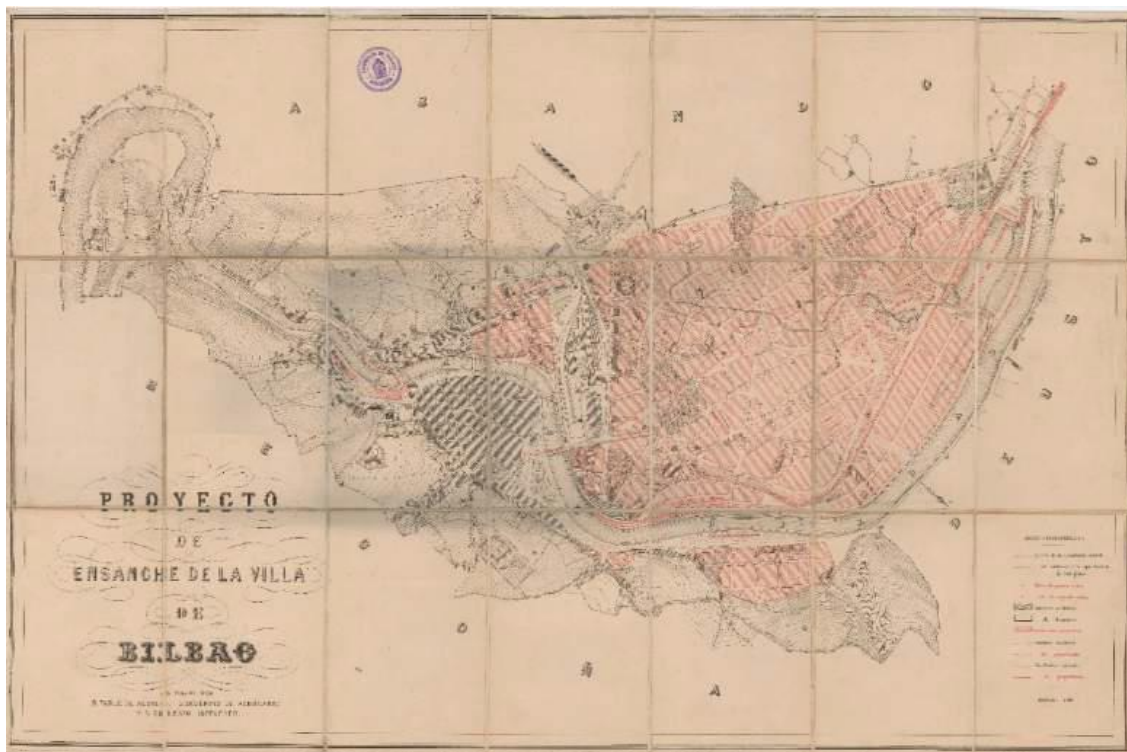
Irudia 5. Zumalacarreguiko karga, Augusto Ferrer Dalmau. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kpyK2m>

Burgesiaren gorakadak eta botereak hainbat ekoizpen-sektoretan inbertitzen hasia eragin zuen, industria berrien sorrera erraztuz eta fabrikazio-prozesuak eraldatuz. Lantegi berriak sortu zirenez, burgesek banaketa-zentroekin lotu behar izan zituzten; horregatik, tren-azpiegiturak eraiki eta finkatu zituzten, lehenik salgaien garraiorako eta, ondoren, bidaiarien garraiorako.

Garai honetan zehar, agintariak itsasadarren eta portuaren nabigagarritasuna hobetzen saiatu ziren, kanalizazio lanak eginez eta kanpoko lehen portua eraikiz. Obra guzti horiek Evaristo Churrua ingeniariak zuzendu zituen hiribilduko merkataritza errazteko. Testuinguru horretan, obra handiak egin ziren, hala nola, portu alternatiboaren proiektua, Bizkaiko hiribilduaren eta jaurerriaren arteko lehiaren emaitza izan zena, Silvestre Pérez-ek diseinaturik. Azpiegitura hori eraiki ez zen arren, portu alternatiborako aukeratutako kokalekua oso garrantzitsua izan zen, kokaleku berean finkatu baitzen hiriaren etorkizuneko zabalgunea.

Zabalguneko lehenengo proiektua Amadeo Lázaro egin zuen Bilbo hedatu zenean hiribilduko mugeetatik kanpo eta Abando eta Begoñako elizalderi beretu ondoren. 1862an aurkeztu zen, baina ez zen gauzatu, bere diseinuak ez baitzuen portuko hobekuntzarik aurreikusten, ezta garraio modernoaren bidezko konexioa ere, trenbidea kasu. Hala ere, arazo larriena atxikitako lurraldeen mugak finkatzea zen. Hiribilduaren eraldaketa urbanoan eta demografikoan aurreikuspenik ez egoteagatik diseinuan akatsak egon arren, proiektua ez egitea Bilbotik erantsi nahi ziren elizateen erresistentziak eragin zuen. Hala eta guztiz ere, Amadeo Lázaro aurreko hiri-eredua agortuko zela aurreratu zuen, eta garai hartako ikuspegia eta eskakizunak aplikatzeko ahalegina egin zuen, kale zabalak, berdeguneak eta espazio libreak dituen ingurune bat diseinatu.

Hamalau urte geroago, Alzolak, Achúcarrok eta Hoffmeyerrek Zabalguneko beste proiektu bat proiektatu zuten 1867an. Proiektu horrek hiribildutik ezkeralderako behin betiko jauzia ekarri zuen; horretarako, hiriko alde zaharrarekin lotzen zuen zubi bat ezarri zen. Proiektuak, zabalguneek XIX. mendean ezarritako kanonekin jarraitzen zuen, erretikula oktagonaleko trazadura bat zuen, honen erdian, plaza nagusia zegoelarik.

Irudia 6. Bilboko zabalgunearen diseinua Alzola, Achúcarro eta Hoffmeyerrek egin. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2k7679Q>

XIX. mendearen amaieran, Bilbo hiri industrial bezala finkatzen da, burdingintzan, ontzigitzan eta makina astunen fabrikazioan oinarritutako ekonomia batekin. Ekonomia arrakastatsu horrek hiria handitzeko etengabeko planak diseinatzera bultzatu zuen, 1929an Deustu, Olabeaga, Rekalde eta Begoña hiri-garapenean sartzea proposatu zuen Hiri Hedapeneko Proiektua diseinatu zen arte.

Hiri garapena eten handi bat izan zuen Gerra Zibilagatik, baina 1943an Pedro Bigadorrek Nerbioi eta Asua haranetako hogeita hamar bat udalerri hobetzea aurreikusten zuen lehen plana egin zuen. Plan horrek hainbat arlotako proposamenak aztertu eta egiten zituen: zirkulazioa, trenbidea-sarea, portua Deustuko kanalarekin eta Galindo eta Asua dartsenekin, industria-antolamendua industria astuna eta erabiltzailea bereiziz, eta hiri-antolamenduan sakondu nahi izan zen. Hau hiribildua bizitzen ari zen kaos industrialari koherentzia eta ordena ematen saiatu zen lehen plana izan zen.

50eko hamarkadako boom ekonomikoak hiriak zuen antolaketa administratiboa zaildu zuen, eta aireportua eta superportua bezalako azpiegitura ezberdinak proiektatu ziren. Hazkunde demografiko handiak koherentziarik eza eta populazio masifikatuen agerpena eragin zuen, eta ekipamenduaren eta berdeguneen gabezia ere agerian utzi zuen.

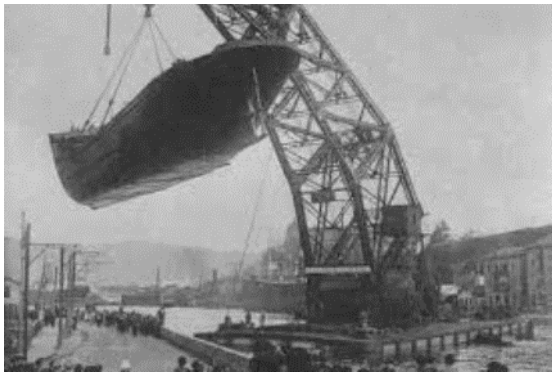
Irudia 7. Otxarkoagako auzoa, 1960. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kChVRN>

Irudia 8. Sondikako aireportu zaharraren argazkia. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kzi3Bm>

1980an, industria nazionalaren krisi larriak hondamen handia eragin zuen Bilbon, eta hiribilduak metamorfosia jasan eta gari berrietara egokitu behar zuela erakutsi zuen. Industria astuna espezializatuegia zegoen nazioartean eragin handian zuten sektoreetan: siderurgian, ontzigintzan eta ekipamendu-ondasunetan, adibidez. Nazioarteko eskari eskasak, berrikuntza teknologikorik ezak eta interes politikoek ez modernizatzeraz bultzatu zuten, garai honetan milaka faktura itxi ziren langile guztiak birkokatu ahal izan gabe. Egoera

horrek eta probintziako ingurumen-narriadurak ezkortasuna zabaldu zuten Bizkaiko gizartean.

Irudia 9 Euskalduna ontziola jardunean. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2m7qFGI>

Irudia 10. Eraikinaren barruan lubakituta zeuden Euskaldunako langileen aurkako polizia operazioa. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2k71DQF>

Irudia 11. Euskalduna ontziolaren behin-betiko itxiera. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kCiyuD>

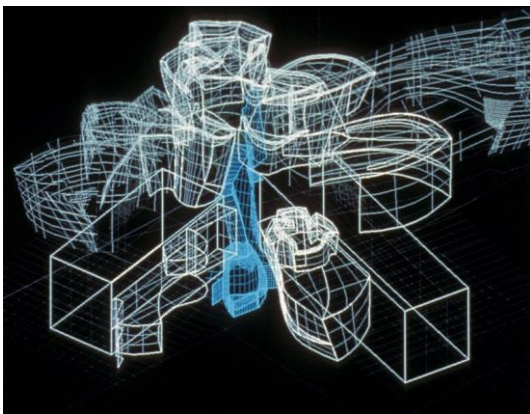
1990ean, zerbitzuen sektoreak bultzada handia izan zuen agintarien eta erakundeen aldetik; horrela, hiria hobetzeko eta berrantolatzeke plan ugari egin ziren. Une horretan, bizi garen hiria sortzen hasi zen, eta arkitekto handien eraikinen erakusleihu bihurtu zen. Gainera, berdeguneak Bilbon zehar zabaldu ziren eta hirigintza hobetzeko plan guztiek hiribildua nazioarteko panoramarantz jauzi egitea eragin zuten.

Obra gehienak zonalde berrien gainean eraikitzen ziren pisuen gainbalioaren bidez finantzatu ziren, eta horrela funtzionatu du 2000ko Itsasadarra Plan ospetsuak. Plan hori

itsasadarra eta itsasertzeko eremuak berreskuratzea bideratu da, biztanleek erabil ditzaketen guneak sustatzera.

Irudia 12. Guggenheim museoaren eraikuntzaren panoramika. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2INL1h5>

Irudia 13. Guggenheim museoa ordenagailuz diseinatzea eta diseinu hori bera praktikara eramatea. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2KaulHG> eta <https://bit.ly/2PYIRXE>

Eraldaketa horren bitartean, Euskal Herriak industria teknologikoagatik egin du apustu. Faktoria berriak hiriguneetatik kanpo daudela nabarmendu behar da, orain parke teknologiko berrietan kokatzen dira.

Era berean, hiriaren erdian zeuden faktoria zaharrak ixten eta eraldatzen joan dira, biztanleek erabil dezaketen ekipamenduari lehentasuna emanez.

Irudia 14. Zamudioko parke teknologikoaren aireko ikuspegia. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2IH2sjt>

Erriberako Merkatuaren eraikina 1920-1930 hamarkadaren amaierakoa den arren, tokia eta merkatua deiturikoak hiri eraldaketa guzti hori bizi izan du, Bilbo sortu zenetik hiriaren etengabeko eraldaketen lekuko izanik.

3 Erriberako Merkatua

Ziurrenik, Bilboko Erriberako Merkatua hiribilduko eraikin adierazgarrienetariko bat da. Hiriko Erriberako Merkatu kontzeptua 1300eko hiribilduaren sorrerako gutunean agertzen zen jada, non merkatua gaur egun eraikin moderno eta handia dagoen leku berean astean behin ospatu ahal izateko eskubidea agertzen den.

Lehenengo merkatua hiribilduko lehenengo plazan kokatuta egon zen, San Antongo zubi zaharretik gertu zegoena (hiribilduko armarrarian agertzeagatik ospetsua) eta barrutia Bilbok Kotsulatuaren eraikuntzagatik itxita zegoen.

Irudia 15. AMB-BUA. Udalaren funtsa 01_009831_R_F-000116-019-005

Irudia 16. AMB-BUA. Udalaren funtsa. 03_009877_F-000116-019-003

Baina XIX. mendean hasi zen benetan merkatu moderno baten izaera eta funtzionalitatea izaten, European plaza-merkatuak orokortu eta zabaltu zirenean. Garai honetan zehar herrialde aurreraturenek Iraultza Industrialean sortutako materialak era

masiboan erabiltzen hasi ziren, esate baterako, burdinazko estrukturak eta seriean sortutako kristala. Gainera, eraikinen eraikuntzak eragindako kostuak nabarmen jaitsi ziren, materialen ekoizpena, baita egiturena ere, seriooki egin zitekeelako, egitura konplexuagoak diseinatzen ahalbidetuz, kostu askoz txikiagorekin.

Irudia 17. Burdin eta kristalezko merkatuaren barrualdea. Bizkaiko Foru Aldundiaren funtsa. AL0015-0286

Garai honetan zehar, Bilboko ekonomia ikaragarri hazi zen eta XIX. mendearen azken herenean Bilboko Plaza Berria eraikitzea ahalbidetu zuen. Gainera, hazkunde ekonomiko horri esker merkatuaren postuak estali ahal izan zituzten burdin eta kristalezko estaldura batekin; estruktura hori Julio Saracibar arkitektoak proiektatu zuen eta hiru pabiloi handi zituen.

XIX. mendearen amaieran merkatua kokatuta zegoen eremua eraldaketa prozesu sakon batean sartuta egon zen. 1881ean trena Atxuriko geltokira heldu zen eta San Antongo zubi zaharra eraitsi zuten itsasadarrean gora zubi berri bat eraiki ondoren. Urte horretan lehen aipatutako estruktura eraiki zuten eta hiru urte beranduago udaletxe zaharra eraitsi zuten. Espazioak plaza publiko irekia izateari utzi zion, eta hiribilduko kale ibiltaria bihurtu zen.

Irudia 18. Erriberako Merkatuaren pabailoiak. Foruko Artxiboaren funtsa AL0015-0285

Burdinazko egitura ikaragarria ez zen Bilboko bakarra, Zabalgunean antzeko beste merkatu bat baitzegoen, Edesio de Garamendik proiektatu zuena. Itsasadarraren ezkerraldeetik egin zen hedapenak, eta ondorioz, biztanleriaren hazkundeak, merkatu berri baten eraikuntzaren beharra agerian utzi zuen eremu berria hornitzeko.

Osasun- eta modernitate-eskakizunak gero eta handiagoak ziren; gainera, merkatuek gero eta egitura handiagoak behar zituzten, gero eta zerbitzu gehiago baitzituzten barruan. Beharrizan horiek zirela eta, agintariak eraikin iraunkorrak eraikitzen hasi ziren merkatuak hartzeko. Merkatu estalien korronte bultzatzailea Alemanian izan zen. Korronte horri jarraituz, biltzarrak egin ziren Europa osoan zehar, merkatu berrien oinarriak bertan ezarriz, eta eraikuntza teknika berriak ezarri ziren, hormigoi armatuarena kasu.

XX. mendearen hasieran, korronte horrek eragin handia izan zuen Espainian eta Primo de Riberaren diktaduran eta II. Errepublikan, ekipamendu publikoaren eraikuntza bultzatu zen eta merkatu berriak eraiki ziren herrialde osoan zehar.

XX. mendearen hasieran korronte horrek Espainian eragin handia izan zuen eta Primo de Riberaren diktaduran eta II Errepublikan zehar ekipamendu publikoaren eraikuntza sustatu zen eta merkatu berriak eraiki ziren herrialde osotik.

Aurretik aipatutako pabiloien narriaduraren aurrena, Udalak merkatu berria eraikitzeko proposamenak bidaltzeko aukera eman zuen eta azkenean Pedro Ispizuaren proposamen izan zen garatu zena. Lehenengo proiektua 1927an aurkeztu zuen arren, Ispizuak aldatzen jarraitu zuen, baita eraikina eraiki bitartean, aldaketa oso garrantzitsuak eginez, hala nola, solairu berri bat sartzea. Merkatua 1929ko abuztuaren 22an ireki zen Miguel Primo de Riberaren presentziarekin, Bilboko Aste Nagusian.

Arkitektoak diseinatutako eraikinak 194metroko oinplano angeluzuzenena zuen eta bi solairuko altuera. Lehenengo solairua haragien eta arrainen postuak hartzeko diseinatu zen, eta pisu hori erraz bereiz zitekeen; izan ere, solairu hori estaltzeko hautatutako materialak erraz garbitzeko modukoak ziren, eta, beraz, errazagoa zen hura guztia mantentzea. Goiko solairua, ordea, beste mora bateko produktuak merkaturatzera bideratuta zegoen, barazkiak, frutak, aleak eta eratorriak, ogia eta esnea kasu.

Bigarren solairu horrek lehen solairuak baino garrantzi arkitektoniko handiagoa zuen, argia, gain-goian zegoen zenit-puntu batetik sartzen baitzen, kupula oktagonala are gehiago nabarmentzen zuen harmailadi bat ere bazeukan. Kupula hori kanpoko apaindurak zituzten eta arkitektoaren estilo eklektikoa islatzen zuten zortzi dorrez inguratuta zegoen, eta sarrera nagusiko eskailera bat zuen, sabairantz igoa zirudiena. Eraikinaren kanpoaldea apainduta bazegoen ere, barrualdeak mota honetako eraikin baten ezinbesteko funtzionalitate bereizgarria bilatzen zuen, horregatik Ispizuak egiturazko elementuen geometriarekin eta argiztapenarekin jolastu zuen espazio garbi eta hutsa lortzeko.

Eraikina bere garaiko irizpide funtzional eta higienistei jarraiki diseinatuta zegoen, baina ez zuen alde batera utzi garai horretako hain bereizgarria den diseinu geometrikoa. Eraikinaren antolaketa bolumen handi batean oinarrituta zegoen, bi adarretan banatuta zegoen, modulu errazen arabera antolatutako edukiontzi-espazioa zen eta itsasadarraren ibilguaren bihurtunera egokitzen zen. Erdiko bolumena bi nabetan banatzen zen eta eraikin luzea bitan banatzen zuen. Monumentaltasun handieneko gelak administrazio izaerako bulegoentza bideratuta zeuden; hala ere, salmenta postuen gunea lauagoa eta gardenagoa zen.

Apaindura laburra zen arren, eraikinak Ispizuaren ezaugarri nagusia den apaindura estilo eklektikoa zuen. Bertan arkitektoaren garaia aurretik sortutako estilo ezberdinek sortzen ziren, estilo ezberdinak koherentzia izan zezan egokitzen zituen fusio bat sortuz; horrela, estilo zehatz baten barnean katalogatu ezin ziren eraikinak sortzen zituen.

10.000 m²-ko eraikinak merkatu zentralaren funtzioa bete zuen 1971ra arte, urte horretan bertan Mercabilbao inauguratu zen eta Erriberako Merkatuaren funtzioa txikizkako merkataritzara mugatuta zegoen.

1983an merkatuak kalte larriak jasan zituen uholdeen ondorioz, eta urtebete geroago eraikina birgaitzeko lanak hasi ziren Martin Peña Paramo udal arkitektoaren zuzendaritzapean. Arkitektoak proiektu bat egin zuen, eta proiektu horretan Erriberako pasabidetik gertu dagoen absidea berreraiki behar izan zuten. Eraikinaren handitasuna gorabehera, merkatuen eredu tradizionalan orokortutako krisiaren ondorioz, bigarren solairua hustu egin zen, eta zenbait ekintzatarako bakarrik erabili zen.

Irudia 19. AMB-BUA Udalaren funtsa 01_006849_F-000164-010_1

Irudia 20. AMB-BUA Udalaren funtsa 0301_005086_F-000121-004-006

Irudia 21.AMB-BUA Udalaren funtsa 0301_005092_F000121-004-006

2001ean bideragarritasun azterketa bat egin zen eta 2003an merkatua hobetzeko eta modernizatzeko prozesua sortzen hasi zen Udalaren eta merkatarien artean. Prozesu honetatik helburu berri bat atera zen: eraikin guztiaren birgaitzea osoa. 2008an Udalak merkatuaren kudeaketa zuzena hartu zuen bere gain, eta Labein ingeniaritza enpresa arduratu zen hormigoi armatuzko egituraren baldintzei eta egoerari buruzko txostena idazteaz.

2009an birgaitzearen lehenengo fasea hasi zen. Fase horretan eraikinaren zatirik handiena eraitsi zen, zortzi dorreak izan ezik, gero berreraikitzeke. San Anton elizara bideratutako absidea ere eraitsi zen, postuetarako leku gehiago irabazteko. Emilio Puertas izan zen birgaitzeaz arduratu zen arkitektoa, Erriberako Merkatuko eraikin zaharraren formetan oinarritu bazen ere, eraikin osoa berria azpimarratu behar da.

Irudia 22. Erriberako Merkataria, lehen eta orain. Bilbao Zerbitzuak erakundearen funtsa.

Irudia 23. Erriberako Merkaturia, lehen eta orain. Bilbao Zerbitzuak erakundearen funtsa.

Ikusi dugunez Erriberako Merkaturia oso espazio garrantzitsua da Bilboko hiritartasun eta historiarako, eta horregatik goreneko legezko babesa du. 1927an hiriko hirigune historikoa izaera nazionaleko multzo historiko-artistiko izendatu zen azaroaren 9ko 3290/1972 Dekretuaren bidez (1972/10/28ko BOE). 1995ean, Eusko Jaurlaritzak Erriberako Merkaturia Alde Zaharrarekin batera babesteko urratsak eman zituen, abenduaren 29ko 543/1995 Dekretuaren bidez (1996/01/16ko EHAA).

Eraikina osorik birgaitzeko obrak iragarri zirenean, Udalak zegokion espedientea izapidetzen hasi nahi izan zuen eraikinaren babes-maila aldatzeko, eta horrela, 2010ean, (2010/11/9ko EHAA) Eusko Jaurlaritzak San Anton absidearen babesa aldatzea erabaki zuen, gainerako eraikinari eragin gabe.

4 Pedro Ispizua Susunaga

Pedro Ispizua 1895eko apirileko 29an jaio zen Bermeon eta Estanislao Ispizua ebanistaren eta Petra Susunagaren semea zen. Oso gaztea zelarik, Ispizua bere aita zuen ebanisterian lan egin zuen eta bertan ikasi zituen lanbidearen oinarriak. Arkitekturaren munduan ohikoa ez den arren, Pedro Ispizuak praktikaren bidez ikasi zuen lanbidea eta horrek ikuspegi ezberdin bat eman zion bere proiektuak egiterakoan.

Irudia 24. Pedro Ispizua Susunaga. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kzo1Cn>

Ispizua marrazkigintzan nabarmendu zen, miwesmena sortuz bai herrian zein hortik kanpo; eta hainbat mezenas hurbildu zitzaizkion eta zuzendu egion zioten arkitektura ikasketak amaitu zituen arte. Berezko trebetasun hori izan arren, aita familia-negozioan jarrai zezan nahi izan zuen, baina bere etorkizuna arkitektura-karrera frantseseko eta marrazketako lehen hezkuntzako ikasketa osagarriekin eskaintzen zituzten Kristau Instrukzioko Anaiekin egitera zuzenduta egongo zen. Ispizua klase horietara joan zen, bere aitaren negozioa hobetzeko aukera izan zuen eta.

Bere trebetasuna ez zen oharkabean joan eta Bilboko Arte eta Ofizio Eskolako irakasle baten arreta erakarri zuen, Bermeon ohikoa zen udatiarra zena. Irakasleak bere trebetasuna ikusi zuen Bermeoko Udalean egin zen haurrentzako marrazki-erakusketa batean, eta

Ispizuaren aita animatu zuen bere semeak Bilboko Langile Eskolan zuen prestakuntza zabaltzera.

Modu honetan Pedro Ispizua Bilboko Arte eta Ofizio Eskolan ikasten hasi zen, aitaren negozioa zuzentzeko prestakuntza handiagoa lortzeko asmoz. Hurrengo lau urteetan hainbat arloetako heziketa jaso zuen: elektrizitatea, heziketa mekanikoa, meatzetan, kimika, eraikuntza, topografia eta bere aisialdi denboran ikasgai osagarri ezberdinak egin zituen, marrazketa, pintura eta modelaketa, besteak beste.

Bere irakasleen artean izen handiko arkitektoak zeuden, euren diseinuen eklektizismoagatik bereizten direnak, horien artean Mario Camiña eta Julio Sáenz de Bares nabarmentzen zirelarik. Garai honetan zehar Ispizua altxaera topografikoak eta eraikinak egiten lan egin zuen bere burua ekonomikoki laguntzeko, hasieratik eraikinen eraikuntzarekin kontaktua izaten. Horrela bere harreman eta adiskidetasun zirkuluak zabalduz joan zen, hauek, enkargu garrantzitsuak eginez lagunduko ziotelarik.

Bere trebetasun apartak arreta pizten jarraitu zuen eta Bilboko Arte eta Lanbide Eskolak sei hilabeteko praktikak egitea eskaini zion Jose Maria Basterra arkitektoaren estudioan. Lehen aldiz, Ispizuak Bilboko zabalgunen berrien sorrera ikusteko aukera izan zuen, eta, horrela, estatuko arkitektura-estudio onenetako baten ezagutzak bereganatu zituen.

1912an Ispizua erabat egokituta zegoen Basterrako estudioan, eta arkitektoarekin batera lan egiten zuten hiru delineatzaileetako bat, Pablo Herault izeneko frantziar bat, txunditu zuen eta arkitektura ikas zezan animatu zion. Ispizua estudioan sakonki babestuta sentitu zen arren, aitaren erresistentzia gainditu behar izan zuen, arkitektura ikasteko erronka urrun eta ezinezkotzat ikusten baitzuen.

Irudia 25. Bilboko Arte eta Ofizio Eskola. Berreskuratuta: <https://bit.ly/1FRadS1>

Erresistentzia hau gaindituta, 1912ren amaieran Bartzelonara joan zen arkitektura eskolarako sarrera prestatzeko. Bi prestakuntza ikasturte ondoren, 1914-1915 ikasturtean matrikulatu zen lehen aldiz. 1914an, Arkitektura Eskolak bere ikasketa-plan berriari hasiera eman zion. Bertan, prestakuntza bi bloketan banatzen zen: bi urteko prestakuntza bat, bi onarpen-ikastaro eta arkitekturaren irakaskuntzako lau ikasturte aurretik zituena. Prestakuntza ikastaroak bere kabuz egin zituen eta bere formakuntza marrazketa-trebetasunak garatzera eta arkitekto ona izateko beharrezkoak ziren ezagutza matematikoak eskuratzera bideratuta zegoen. Ispizuak bi ikasturtetan bakarrik lortu zuen sarrera-ikastaroa eta, gainditu ondoren, karrerako lehen bi urteetan lehenengo mailetako prestakuntzari jarraipena ematen zioten marrazkiaren prestakuntzan sakonduz eta ezagutza teorikoak sendotuz. Hirugarren ikasturtetik aurrera hasten ziren arkitekturako benetako ikasketak ikasgai zientifiko eta teknologikoekin, antzinako estiloetan sakontzen zuten bitartean. Iraganeko estiloak aztertzearen garrantziak eragin erabakigarria izan zuen Ispizuaren estiloan, konbentzionalismoak galtzen ziren eklektizismo baten alde egiten baitzuen.

Ispizuak irakasle ospetsu asko izan zituen, gehienek Bartzelonako korrante eklektikoaren barruan markoztatuta. Horien artean Pedro Domènech Roura, Félix Azúa, Adolfo Florensa, August Font, Eusebio Bona, etabar zeuden. Baina bere maisu nagusia Lluís Domènech i Montaner izan zen, eskolaren zuezendaria zena. Berak lagunduta, Ispizuak

Gironan, Figuerasen, Pereladan eta Castelo de Ampuriasen multzo historikoak altxatzeko praktikak egin zituen. Domènech-en ekimen bati jarraituz, Ispizua Gironako egonaldia bere kabuz luzatzeko proposatu zen, Katedraleko Artxiboko Apokalipsiaren liburuaren laminen kopia xeheak eginez.

Irudia 26. Gironako katedrala. Berreskuratua: <https://bit.ly/2IH6Y0X>

Ikasketak aurrera egin ahala, 1918tik aurrera bere kide Castro Uriarterekin kolaboratu zuen hainbat proiektuetan. Ikasketen azken urteetan bere aita bat-batean hil zen eta, ondorioz, diru iturri garrantzitsu bat galduz. Horregatik, Ispizuak baldosa eta beirate artistikoak egiten lan egin behar izan zuen; gainera bere bakarkako lehen proiektua egin zuen, Bermeoko etxe batena.

Karrerako bere hirugarren urtean, ikaskide batzuekin partekatu zuen Familia Santuaren lanetan praktikak egiteko aukera, Gaudi zahar baten zuzendaritzapean.

Ispizuak irakasgai tekniko eta zientifikoekiko interes berezia agertu zuen, bereziki proiektuen esparruko irakasgaiekiko. Ispizuaren trebetasuna eta heldutasuna ez zen oharkabean pasatu irakasleen artean, eta klasean nabarmendu zen ikasle abantailatsu gisa. Lluís Domènech-ek ohorezko matrikula eman zion proiektuen bosgarren mailan. Barcelona Ispizuan egon zen bitartean, eskolako eklektizismoak urez bete zuen Ispizua. Aldi horretan diseinatu zituen Espainiako iparraldeko herri batean Lehen Hezkuntzako Udal bat eta eskola bat. Horrez gain, beste lan batzuk ere egin zituen, hala nola 1912ko uda dramatikoan

Kantauriko itsasoan galdutakoei eskainitako aldarea eta eliza botiboa diseinatzea. Ispizuaren emaitzak bikainak izan ziren, eta erretaula neogotikoak lilura eragin zuen Domènechen.

Irudia 27. Lluís Domènech y Montaner. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kBYyIm>

Arkitekto katalanak pertsonalki azpimarratu zuen arkitekto gaztearen balioa Ricardo Bastidak egiten zuen talentu-ehiza batean, Espainiako arkitektura osoan oso balioespen handia duen ikerketa batean. 1919an arkitektoak Ispizua gaztea ezagutu zuen Kataluniako hiriburuan Banco de Bilbaoren eraikina enkargatu ziotelako, arkitekto handia eskolako zuzendariak gonbidatu zuen eta honek hautagai gaztea aurkeztu zion. Bastidak, arkitekto gaztea, elkarrizketa pertsonal batekin harritu zuen, honen ondoren, udaletxean arkitekto postu bat eskaini ziolarik. 1920an arkitektoak jada Arkitektura Ataleko buru izendapena jaso zuen, kudeaketa azkar baten ondoren eta azterketa azkar baten ondoren, Ispizua lau hamarkadatan mantenduko zuen bere postuan integratu zen.

Irudia 28. Ricardo Bastidaren argazkia. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kBPWS5>

Sasoi berean “La Construcción y las artes Decorativas” izeneko aldizkari batek harrera eman zion. Aldizkari honek lekuko arkitekturaren etorkizuna islatzen zuen eta, aldian-aldian arkitekto garrantzitsuei monografikoak eskaintzen zizkien.

Ispizua udal-arkitekto bezala lan egiten zuen bitartean, 1927an Ricardo Bastidak udalean zuen karguari uko egin zion eta Ispizuak Eraikuntza Zibilen eta Lorategien Buruzagitza behin-betiko hartu zuen. Udaleko lau atal teknikoetako bateko buru gisa, oin berriko edo eraberritzeko zeuden udal proiektuak aztertzea eta gauzatzea bere ardurapean geratu zen. Gainera, Eraikuntza Zibilen buru gisa, arkitekturari buruzko gerentzia gorenetan parte hartu zuen Ispizuak, hala nola Arkitektura eta Goi Ingeniaritzako Burutzan eta Hirigintzako Kontseilu Gorenean.

Ispizua eztabaida erktektonikoko zirkuluetatik kanpo zegoen, bere lana azpiegituren diseinuan oinarritzen baitzen, kargu tekniko hutsa izanik. Hala ere, hogeiko hamarkadako eztabaida garrantzitsuenen lekuko izan zen, oso garai garrantzitsua, hori hasi baitzen Bizkaiko probintzia osoaren hedapena eta konexioa sortzen.

Ezkondu arte, Ispizua arte obra txiki ugari egin zituen, baina ardura tekniko handikoak. Gero eta ospe handiagoa zuenez, gero eta interes handiagoa piztu zuen arkitekto gaztearen zerbitzuetan, eta, horri esker, etxebizitzaren sustapen ugari egin zituen Bilbon eta Bermeon.

1922an, Bilboko Erronda kalean ezarri zuen bere etxebizitza bere emaztearekin, Francisca de Uribarri. Goizetan Udalan zuen postuaz arduratzen zen eta arratsaldeetan bere estudioan lan egiten zuen. Bere lehen arrakasta handia Bilboko Lorategi Hiria etxebizitza merkearen sustapen handinahiairen eraikuntzarekin lortu zuen, aholkularitza ematen zion sozietate sustatzaileari izena zor dion egoitza taldea. Ispizuak bere proiektua errekor denboran aurkeztu zuen lehiaketan. Bilboko Udalak etxe merkeen kooperatibak sustatzeko antolatu zuen lehiaketa batean parte hartu zuten beste hamaika parte-hartzailerekin lehiatu zen, eta sari Aurrezki Kutxaren abal bat zen erakunde sustatzailearentzat. Azkenean, Lorategi Hiria aukeratu zuten egokiena eta Ispizua izan zen abal preziatuaren irabazlea.

Hogeiko hamarkadan, arkitektoaren ospe gero eta handiagoak enkarguak ugaritzea eragin zuen. Ispizua oso sartuta zegoen bai hiriaren eraldaketan, Udalean zuen karguagatik, bai etxebizitzaren sustapenean, bere azterketa pribatuaren bidez. Bere bezeroak, batez ere, industrialak eta tokiko eraikitzaileak ziren, eta haiekin harremanetan jartzen da egiten ari zen obretan. Bere sendotze profesionala bere jaioterrian islatzen zen, obra eta proiektu ugari egin baitzituen eta bertan oso ezaguna izan baitzen bere lanagatik. Bilbo inguruko beste hainbat udalerritan ere zabaldu ziren haren sorrerak, hala nola Portugaleten, Getxon eta Bakion.

Bere lanen kalitatea 1925etik aurrera nabarmentzen hasi zen eta monumentu izaerako lan ugarian islatuta geratu zen. Udal teknikari gisa zuen jarduerak bultzatuta, Ispizuaren ekarpena urte hauetan zehar izaera publikoko obra ugariren proiektuan eta gauzatzean zehazten zen. Bilboko udalerrian proiektatu zituen, halaber, García Ribero eta Santutxun Briñas eskola-taldeak, Erriberako Merkatu berria, Areatzako pasealekuaren eraberritzea, Parkeko Pergola, Albiako lorategiak, Areatzako Kiosko berria, Udal Bulego Teknikoen eraikina, etab. Aipagarriak dira eskoletan dituzten proiektuak, horietan Ispizuaren estiloaren bilakaera ikus daitekeelako.

Irudia 29. García Ribero eskola-taldeak. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kATi82>

Irudia 30. Luis Briñas eskola-taldea. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2kpPKFK>

Nahiz eta bere lehen urteetan arkitekto bezala, Ispizua monmodernitatearen korrante zentro-europar baten barruan koka zitekeen, Basterraren eragin handia izan zuen eta, denborarekin, zigilu pertsonal bat eskuratu zuen eklektizismoaren barnean, Arkitektura Eskolaren barruan eragina. Gainera, familia garrantzitsuekin izandako herremanei esker, Abando familia industrialarenak esate baterako, gerora eraikin enblematikotzat hartu ziren proiektu garrantzitsuetan sartu ahal izan zen, Kirol Kluba eta Bitz-Gane egoitza sozietatea kasu. Ispizuk bere studio pribatuan lan egiten zuen arratsaldeetan, eta bertan bere

delineatzaileen eta administrari baten laguntza izaten zuen. Bere estudioa gero eta nabarmenagoa zen arren, udaletxea laguntzen jarraitu zuen eta bertan eragin handiko pertsona izan zen.

Estatus profesionalaren finkapenak eta enkarguen metaketaren ondoriozko etekin ekonomiko eta pertsonalak higiezinaren inbertsioaren kezka piztu zuten Ispizuan. Horregatik bere lehen pisu-etxeak Recacoeche kalean eraiki zituen, eta 1926an egoitza eta estudioa lekuz aldatu zituen. 20ko hamarkadan hiru pisu-eraikin egin zituen Bilboko zabalgunean, eta horien jabe egin zen.

Azpimarratzekoa da arkitektoak izan zuen sustapen profesional bizkorra lehen hamarkada hauetan. Bere ospea sendotuz joan zen bizileku partikular eta profesionalez aldatu ahala: Erronda kaleko lehen estudiotik hasi eta Bilboko itsasadarraren iparraldeko erriberako orube pribilegiatuan behin betiko kokalekua finkatu arte. Deustuko Unibertsitatearen ondoan dagoen familia bakarreko etxebizitza horretan ezarri zituen Ispizuak bere etxebizitza eta estudioa 1934tik aurrera.

Lehen hamarkadetako proiektuen berezitasunak Ispizuaren ospea eskuratzera ahalbidetu zuten, eta Bilbon ezarri zen arren, beti izan zuen jarduera bizia bere jaioterrian, Bermeon. Laster hartu zuen udal aholkulari kargua. Kargu horretan jardun ondoren, kargu publikoen eta pribatuen arteko bateraezintasun-arau ugari ezartzen hasi ziren. Garai horretan, bitarteko udal arkitekto izendatu zuten arren, denbora labur batez aritu zen karguan, eta kargua 1933an kendu zioten, plaza lehiaketara ateratzeko, eta horrela amaitu zen bere jarduera Bermeoko Udalean. Hala eta guztiz ere, 20. hamarkadan Ispizuak eraikin ugari egin zituen bere jaioterrian. Eraikin horiek bizitegiak eta industriaguneak ziren, eta auzotarrek eta industria-sustatzaileek egindako enkarguak ziren.

1928an bere obra enblematikoenetako bi inauguratu ziren: musikaren kioskoa eta Garcia Ribero eskola-taldea, arkitekto bermeotarraren lan enblematikoa. 30eko hamarkadaren hasieran, Ispizuak Bilboko zuzkidura-eraikin garrantzitsuenetako batzuk eginak zituen, eta, lehen aipatu den bezala, 1929an Erriberako Merkatua inauguratu zen, Miguel Primo de Rivera bertan zelarik.

Sustapen pribatuaren esparruan, hamarkada berean Bilboko Kirol Kluba inauguratu zen. Gizarte-oihartzun handiko enkargua izan zen eta gaur egun Bilbaina elkarte dagoen leku berean zegoen, Errekalde zumarkalean. 1933an bere estudio-etxea eraiki zuen, eta garai horretan Ana Maria, Iñaki eta Jon bere hiru seme-alaben jaiotzarekin arkitektoak bere familia osatu zuen.

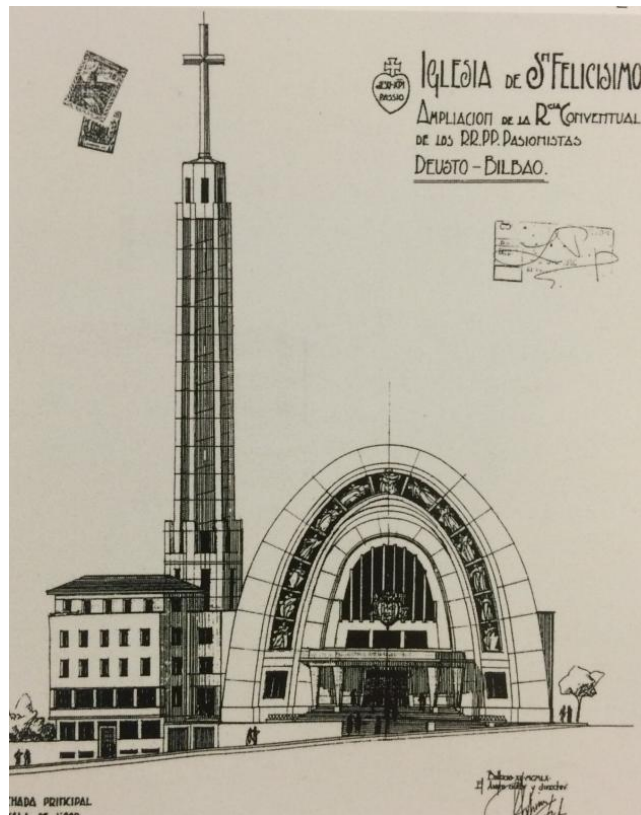

Irudia 31. Bilboko Kirol Kluba. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2m1BCTf>

Gerra Zibilean zehar, Ispizuak ez zuen bere jarduera eten, eta krisi batek amaitu zuen bere karguen kargugabetzea, alderdi galtzaileari lotutako administrazioan parte hartzeagatik. Arkitektoa hilabetez egon zen kartzelan, eta, ondoren, kargu publikoa kendu zioten. Bere kargu publiko guztiak kanporatuta eta kenduta, sektore pribatuan lanean jarraitu zuen, eta bere jarduera areagotu egin zen.

50eko hamarkadan, Pedro eta Javier semeak estudioan sartu ziren, eta ondoren Jon batuko zitzairen. Bere emaztea 1954an hil zen, eta Ispizua, oso kaltetua, bere semeekin gero eta gehiago laguntzen hasi zen, eta hamarkada amaieran bere jarduera oso murrizta zen. Hala ere, 50-60ko hamarkadetan bere unerik onena berreskuratu zuen eta garai horretan bi eliza diseinatu zituen bere karrera amaitzeko.

1962an bigarren aldiz ezkondu ondoren, behin betiko erretiratu zen, estudioa bere seme-alaben esku utzi ondoren. Une horretan, etxea Hurtado Amezaga kalera aldatu zuen, eta bertan bizi izan zen hil zen arte. 1964an bere osasuna minduta zegoen eta arkitektoak pasionisten Bilboko San Felicísimo basilikan mantentzen zituen obra urrien zuzendaritza utzi zituen. 1976an, arkitektoa hil zen, arkitektoen zaindariaren jaiegunean.

Irudia 32. San Felisimo-ren basilika pasionista. Berreskuratuta: <https://bit.ly/2k6unJ9> eta <https://bit.ly/2k57sOo>

Haren jarrerak eta izaerak proiektuak aurrera ateratzen lagundu zioten, baina, izateko modu horrek bere lanean laguntzen bazion ere, lankide ezberdinekin hainbat haserrealdiren berri bildu dira.

Bere aisialdian Ispizuak bere lanbidetik deskonektatzen zuen eta bere estatusak miresten zuen artearen munduko hainbat pertsona ospetsu ezagutzen lagundu zion. Oso bidaiari ez izan arren, Europara egindako bidaia urriek Europako arkitektura korronteak hurbilagotik ezagutzeko aukera eman zioten, bidaiaren helburu nagusia aisia izan arren.

Bere lagun-harreman guztiek bere estudioan zituen lan gaitasun eta lanaldi nekaezinak azpimarratzen dituzte. Gainera, nabarmentzekoa da proiektua egiten zuen ahala, hura aldatzeko zuen gaitasuna.

5 Irudien aurkibidea

Irudia 1. Erriberako Merkatua XIX. Mendean. Foru Artxibo Historikoaren Funtza. AL0014-0103.....	1
Irudia 2. La villa de Bilbao, Franz Hohemberg 1554. Berreskuratua: https://bit.ly/2lDW3pm	4
Irudia 3. On Diego López de Haro eta María Díaz de Haro andrearen hiri-gutunak. Iciar Rodríguez-ek lagatako digitalizazioa.	5
Irudia 4. Bilbo XV. mendean. Berreskuratua: https://bit.ly/2kr2wnp	5
Irudia 5. Zumalacarreguiko karga, Augusto Ferrer Dalmau. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kpyK2m	6
Irudia 6. Bilboko zabalgunearen diseinua Alzola, Achúcarro eta Hoffmeyerrek egina. Berreskuratuta: https://bit.ly/2k7679Q	8
Irudia 7. Otxarkoagako auzoa, 1960. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kChVRN	9
Irudia 8. Sondikako aireportu zaharraren argazkia. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kzi3Bm .9	
Irudia 9 Euskalduna ontziola jardunean. Berreskuratuta: https://bit.ly/2m7gFGI	10
Irudia 10. Eraikinaren barruan lubakituta zeuden Euskaldunako langileen aurkako polizia operazioa. Berreskuratuta: https://bit.ly/2k71DQF	10
Irudia 11. Euskalduna ontziolaren behin-betiko itxiera. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kCiyuD	10
Irudia 12. Guggenheim museoaren eraikuntzaren panoramika. Berreskuratuta: https://bit.ly/2lNL1h5	11
Irudia 13. Guggenheim museoa ordenagailuz diseinatzea eta diseinu hori bera praktikara eramatea. Berreskuratuta: https://bit.ly/2KaulHG eta https://bit.ly/2PYIRXE	11
Irudia 14. Zamudioko parke teknologikoaren aireko ikuspegia. Berreskuratuta: https://bit.ly/2lH2sjt	12
Irudia 15. AMB-BUA. Udalaren funtsa 01_009831_R_F-000116-019-005	13
Irudia 16. AMB-BUA. Udalaren funtsa. 03_009877_F-000116-019-003	13
Irudia 17. Burdin eta kristalezko merkatuaren barrualdea. Bizkaiko Foru Aldundiaren funtsa. AL0015-0286.....	14
Irudia 18. Erriberako Merkatuaren pabiloiak. Foruko Artxiboaren funtsa AL0015-0285	15
Irudia 19. AMB-BUA Udalaren funtsa 01_006849_F-000164-010_1.....	17
Irudia 20. AMB-BUA Udalaren funtsa 0301_005086_F-000121-004-006	18
Irudia 21.AMB-BUA Udalaren funtsa 0301_005092_F000121-004-006	18
Irudia 22. Erriberako Merkatua, lehen eta orain. Bilbao Zerbitzuak erakundearen funtsa. .19	
Irudia 23. Erriberako Merkatua, lehen eta orain. Bilbao Zerbitzuak erakundearen funtsa. .20	
Irudia 24. Pedro Ispizua Susunaga. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kzo1Cn	21
Irudia 25.Bilboko Arte eta Ofizio Eskola. Berreskuratuta: https://bit.ly/1FRadS1	23
Irudia 26. Gironako katedrala. Berreskuratuta: https://bit.ly/2lH6YOX	24
Irudia 27. Lluís Domenech y Montaner. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kBYyIm	25
Irudia 28. Ricardo Bastidaren argazkia. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kBPWS5	26
Irudia 29. García Ribero eskola-taldeak. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kATi82	28

Irudia 30. Luis Briñas eskola-taldea. Berreskuratuta: https://bit.ly/2kpPKFK	28
Irudia 31. Bilboko Kirol Kluba. Berreskuratuta: https://bit.ly/2m1BCTf	30
Irudia 32. San Felicísimo-ren basilika pasionista. Berreskuratuta: https://bit.ly/2k6unJ9 eta https://bit.ly/2k57sOo	31

6 Bibliografía

Ayuntamiento de Bilbao. (s.f.). Los arquitectos municipales. Pág. 2.

Bilbao Salsidua, M. (2004). Pedro Ispizua. Aportaciones a la arquitectura bilbaína de preguerra. Ondare, 311-324.

Desconocido. (1929). D. Pedro Ispizua. Vida Hispana(40), 1-16.

Ispizua, P. (2012). Espacios curvos metropolitanos, territorios Rimannianos. Bilbao: Ispark XXI.

Martinez, J. (2012). Euskadiko industria ondarea-Patrimonio Industrial del País Vasco. En G. e. Aja, EUSKADIKO industria ondarea = Patrimonio industrial (Vol. 2, págs. 745-752). Bilbao, España, Bizkaia: Departamento de Cultura. Gobierno Vasco.

Ropiñón, J. (2005). Pedro Ispizua, arquitecto. Bilbao: Colegio Oficial de Arquitectos Vasco-Navarro.